

Eestlaste põgenemised Läände: ärahüppajad

III

Jaak Pihlaur

Ära hüpajad KGB leerist

Esimene Eestist ära hüpanud nuhist turist oli Helmut Valgre, kes kadus Nõukogude ametiühingutegelaste turismigrupist Norras Ålesundi sadamas 9. oktoobril 1957. KGB tundis teda 4. osakonna agendina “Kuusk”, kellele oli tehtud ülesandeks kaasturistide jälgimine ja võimaluse korral kontakti loomine välismaal elavate eesti emigrantidega.¹

Helmut Valgre (varasema nimega Veisberg) oli sündinud 1903. a. Tallinnas, töötanud vabariigi ajal raamatupidaja ja rahandustegelaseks, alates 1937. aastast Kaubanduse Ühispanga juhatajana. Töö kõrval õppis ka Tartu ülikoolis, kuid see jäi tal lõpetamata.² Saksa ajal töötas mitme artelli ja tekstiilivabriku raamatupidajana, 1943. aasta alguses siirdus kodutallu Vao vallas Virumaal, kus sõja lõppedes töötas raamatupidajana küla krediitühistus ja Pandivere piiritusetehases, hiljem oli Pandivere külanõukogu esimees ja Riigipanga kohaliku filiaali juhataja Väike-Maarjas. Tema tegevusest KGB agendina on teada vähe, igal juhul kasutati agenti “Kuusk”

baptistijuhtide Oskar Tärnu ning Robert Võsu jälitamisel.³

Kahenädalasel välisreisil elati peamiselt laevas, turismigruppi kuulus ka endine julgeolekutöötaja ja äsja Kirovi-nimelise kalurikolhoosi esimeheks määratud Oskar Kuul. Kuul oli sündinud 1924 Siberis Omski lähedal eesti külas, teenis sõja ajal Punaarmee, 1945 MGB vägedes Narvas, töötas 1946–1949 komsomolijuhina Lihulas ja Haapsalus. 1949–1951 õppis ta Vilniuse julgeolekuohvitseride koolis, seejärel töötas ENSV julgeolekus, kust ta saadeti 1955. a. aktiivsesse reservi vanemleitnandi auastmes.

Tuleb meeles pidada, et N. Liidu loodepiiril asuva hiidkolhoosi maa-alale jäid sajad sõjaväeobjektid (Balti Laevastiku garnisonid, sadamad ja polügoonid, 106. piirivalvesalga kordonid, õhutõrje raketibaasid), seetõttu pidi kolhoosi esimees olema julgeoleku ja armee jaoks “oma mees” ja enamgi. Seda Kuul muidugi oli. Tema väljasõidutoimikust⁴ loeme, et resident “Haug” värvati veebruaris 1956 Harju rajooni KGB aparadi poolt sidepidamiseks ja tööks agentuuriga riigipiiri kaitsmiseks piiriribal ja Prangli saarel. Olles endine KGB kaastöötaja, “näitas resident “Haug” töös agentuuriga ennast üles positiivselt, omades sidel kuut agenti”. Hiljem arvati ta agentuurvõrgust välja, valiti EKP Keskkomiteesse, ENSV ja NSVL Ülemnõukogusse ja sai sotsialistliku töö kangelase nimetuse, kuid pole kahtlust, et ta jätkas endiselt ka KGB, piirivalve ja sõjaväeluure usaldusmehena.

Valgre vastu algatati kohe KGB-s juurdlusasi,⁵ kusjuures üks peatunnistajaid oli Oskar Kuul. Tema sõnade kohaselt kutsus ta laevalt linnaminekul Valgre endaga kaasa, kuid viimane ei vastanud ja kadus hoopis WC-sse. Hiljem hiilis Valgre üksinda linna ja palus Norra politseis poliitilist varjupaika. Oma jutu järgi oli Kuul täheldanud Valgre äärmiselt kahtlast käitumist kogu reisi vältel. See

¹ ERAF, f. 131, s. 375; tõlge: Ad fontes, nr. 10. Rahvusarhiiv, Tallinn, lk. 209.

² Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Tartu, 1994 II, lk. 275; ekslikult on mainitud, nagu ta oleks lahkunud Eestist juba 1944. a.

³ ERAF, f. 131, s. 361; tõlge: Ad fontes, nr. 8. Rahvusarhiiv, Tallinn, 2000, lk. 106.

⁴ ERAF, f. 136, s. 2993.

⁵ ERAF, f. 129, s. 26766.

tunnistus ja mõned teised asjaolud (emale koju saadetud kirja sisu) andsid KGB uurimisosakonnale (ülem Aleksander Ljaptšihhin,⁶ uurija Viktor Sokolov) ajendi teostada Valgre suhtes kohtupsühhaatriline ekspertis, kuigi asjaosaline üldse kohal ei viibinud. Vabariikliku psühhoneuroloogilise haigla vastav komisjon (Vsevolod Grünthal, A. Andrejeva, Bella Rosenfeld, lahkus 1979 Iisraeli) kuulutati Valgre tagaselja hullumeelseks (süüdimatuks). Varsti saabusid Norrast siiski uued teated, et Valgrele on antud seal poliitiline varjupaik ning ta viibib vabaduses. Seejärel tühistas Moskva Serbski-nimelise instituudi komisjon Eestis langetatud absurdse otsuse. Valgre juurdlustoimikust võib leida ka julgeolekukomitee taotluse Tallinna Peapostkontori ülemale – omastele saabuva kirjavahetuse läbi vaatamiseks. Varem tehti seda suure saladuskatte all, kuid alates 1956. aastast ilmusid selletaolised dokumendid ka KGB juurdlustoimikutesse. Posti perlusteerimisega tegelev OTO-osakonna 6. jaoskond oli üldse julgeoleku üks suuremaid allüksusi. Läti Totalitarismi Tagajärgede Dokumenteerimise Keskuse juhataja Indulis Zälite⁷ andmetel töötas Läti vastavas osakonnas 1990. aastal 110 inimest, palju väiksem ei saanud see olla ka Eestis.

ENSV Ülemkohus E. Lepa eesistumisel määras Valgrele 20. juunil 1958 tagaselja karistuseks 10+5 aastat. Eestisse jäi põgenikul maha abikaasa teisest abielust koos tütreaga, esimene naine oli 1944. aastal lahkunud Lään- de. Pärast ärahüppamist elas Valgre mõne aasta Norras, siirdus siis edasi Kanadasse.

Enamiku välismaalasega abiellunud eestlannade puhul on raske öelda, kas nad siirdusid Lään- de abielu tõttu (mida muidugi püüti takistada) või toimus äraminek julgeolekorganite otsesel kaasabil. On teada vaid üks juhtum, kui KGB poolt antud ülesandest avali-

Helmut Valgre. VES 14.11.57

kult teatati. Sellest rääkijaks oli “Inturistis” giidina töötanud ja välismaalasega abiellunud **Irja Trumm** (sünd. Kreemann, 1935 Tallinnas), tema mälestustele on rajatud tuntud väliseesti kirjaniku Einar Sandeni lühiromaan “KGB kutsub Evet”.⁸ Ühes KGB 2. osakonna ülema asetäitja Korjuškini poolt allakirjutatud õiendis⁹ nimetatakse seda “teravalt nõukogudevastaseks teoseks, mis kirjeldab KGB tööd välismaalastega”.

Irja Trumm astus pärast keskkooli lõpetamist Tallinna Pedagoogilisse Instituuti, kus algul õppis eesti keelt ja kirjandust, hiljem läks üle inglise ja saksa keele teaduskonda, mille lõpetas 1960. aastal. Samal suvel kutsuti ta “Inturisti” Tallinna osakonna teenistusse giidi ja tõlgina, sai tuttavaks turismigrupi koosseisus Eestisse saabunud rootsieestlase Einar Sandeniga, kellega abiellus Tallinnas 18 kuud hiljem. Suvel 1962 pääses Rootsi oma abikaasa juurde, olles üldse esimene eestlanna okupeeritud kodumaal, kellel lubati väliseestla-

⁶ Aleksander Ljaptšihhin (sünd. 1923 Vasknarvas). Liitus NKVD-ga 1941, töötas pärast sõda uurimisosakonnas, mille ülem oli 1957–1959, edutati 1960 ENSV KGB esimehe abiks ja seejärel asetäitjaks kaadri alal. Olevat surnud Moskva lähedal aastal 1996.

⁷ I. Zälite. LPSR VDK uzbüve un galvenie darba virzieni (1980–1991). – Latvijas Vēsture 1999, nr. 1, lk. 111–119.

⁸ Einar Sanden. KGB kutsub Evet. Stockholm, Free Europe Press, 1968.

⁹ ERAF, f. 136, s. 23686, lk. 55.

sega abielluda ja siirduda koos temaga välismaale. Kahel korral viibis Irja Trumm uuesti Tallinnas, käies seal KGB juhtnööride kohaselt “aru andmas”. Seejärel lubati ka Irja emal Rootsiga elama asuda, mille järel Irja Trumm katkestas igasuguse läbikäimise KGB-ga. Hiljem nende abielu lahutati, Irja Sanden elab tänaseni Stockholmis, Einar Sanden aga Inglismaal ja Hispaanias.

Kuigi jutustus “KGB kutsub Evet” rajanebki asjaosaliste meenutustel, ei saa seda käsitleda puhtalt dokumentaalromaanina. Minategelane Irja abiellub väliseestlase Margiga, kusjuures Einar Sanden ise esineb vaid episoodilise kõrvaltegelasena. Mitmed jutustus esinevad julgeolekuohvitserid, nagu Jaan Rääk, Viktor Georgjev ja kindral Sergei Ivanoviš, pole ENSV julgeolekus kunagi töötanud, küll aga on tuntud “Inturisti” Eesti osakonna tollane ülem Erik Liim,¹⁰ VEKSA esimehe asetäitja Randar Hiir¹¹ ja Eesti Raadio spordireporter Gunnar Hololei. Viimase kohta on mainitud, et “tutvus Hiirega avas talle varsti tee ka vaba maailma külastamiseks”. Arhiiviandmetel värvati Gunnar Hololei agendiks “Sport” juba 1957. aastal,¹² kuid võibolla vajati veel mõningast järelemõtlemisega, enne kui talle hakati püsivalt andma väljasõiduluba.

Kui Irja Trumm oli esimene väliseestlasega abiellunud ja ärahüpanud eestlanna, siis **Kristi** ja **Raivo Tammik** olid esimene Eestist ärahüpanud abielupaar. Tävaliselt anti väljasõiduluba ainult ühele perekonnaliikmele, teised pereliikmed jäid kodumaale omamoodi pantvangiks, et võimalikku ärahüppamist

vältida. Abikaasade üheaegset väljasõitu lubati erakordselt harva, kindlasti peeti silmas nende edasist ärakasutamist välisluure huvides. Raivo Tammiku (sündinud 1945 Tallinnas) kohta mainitakse väljasõidutoimikus, et enne 1975. aastat oli ta viibinud üle 20 korra välismaal ja et tegemist on “5. osakonnale tuntud isikuga”.¹³ Julgeolekuzargoonis tähendas viimane fraas harilikult agenti või usaldusisikut, tema tõeline seos julgeolekuga jääb siiski ebamääraseks. Küll aga on teada, et tema ema Margarete Tammik (sündinud 1922, neiupeelvenimega Urm) töötas aastaid RJK agendina “Hilda” ja, viibides õe juures välismaal, täitis edukalt 1. osakonna (välisluure) ülesandeid.

Siinkohal peaks täpsemalt selgitama KGB usaldusisiku mõistet, sest nende arv ületas 1980-ndatel aastatel mitmekordselt agentide oma.¹⁴ Ametliku definitsiooni kohaselt olid usaldusisikud “need nõukogude patrioodid, kes signaalseerivad KGB organeid isikutest ja faktidest, mis väärivad tähelepanu riikliku julgeoleku tagamise seisukohast, samuti täites üksikuid operatiivülesandeid”. Usaldusisiku erinevus agendist oli selles, et tema kontaktid KGB operatiivtöötajaga ei olnud isenesest salajased, kuid ümbruskonna eest jäi varjatuks nende suhete iseloom ja usaldusisiku roll KGB abistamisel. Nendelt ei võetud salajase koostöö kohta allkirja, neile ei antud varjunimesid ega avatud ka nende kohta isiklike toimikuid. Usaldusisikuid võeti arvele vaid literatoimikus, kuhu märgiti nende andmed ja usaldussuhete kehtestamise aeg. Usaldusisikuga oli keelatud kohtuda konspiratiivkorteris, see pidi toimuma mujal, eeskätt ame-

¹⁰ Erik Liim, sündinud 1920 Rakveres, oli 1940–1941 Virumaa komsomolijuht, siirdus koos Punaarmeeaga tagalasse, kus töötas Eesti väeosades poliitjuhina, pärast sõda divisjoni ja polgu ülema asetäitja poliitalal, alates 1954. aastast Lihula sõjakomissar ja siis Tallinna Keskrajooni sõjakomissariaadi 3. osakonna ülem. Demobiliseerus majorina 1959. a., töötas ühe aasta VEKSA ülema asetäitjana, siis Inturisti Tallinna osakonna ülemana, 1966–1973 MN väliturismi ülema asetäitja, kust vallandati nõrga töö pärast ja saadeti Lahemaa rahvuspargi direktori asetäitjaks.

¹¹ Randar Hiir (1928–1984). Töötas julgeolekus 1950–1959, hiljem KGB aktiivse reservi ohvitser. Vt. ka J. Pihlau. Kuidas loodi ENSV MN juures asuv Riiklik Julgeolekukomitee. – Akadeemia 2001, nr. 3, lk. 474.

¹² ERAF, f. 131, s. 375, lk. 173, tõlge: Ad fontes, nr. 10. Rahvusarhiiv, Tallinn, 2002, lk. 220; ERAF, f. 136, s. 2150. Vt. ka I. Jürjo kommentaari “Ad fontese” samas numbris.

¹³ ERAF, f. 136, s. 377.

¹⁴ Indulis Zälite andmetel (vt. viide nr. 7) oli Lätis KGB aktiivses agentuuraparaadis 1991. a. umbes 4300 agenti, kuid usaldusisikute arv võis olla mitu korda suurem, ametlikku arvestust selle kohta ei peetud. Eesti KGB-s oli operatiivtöötajate arv ligikaudselt sama, nii et lähedased arvud kehtivad ka Eesti kohta.

tiasjade ajamise sildi all töökabinettides.¹⁵

Peamiselt värvati usaldusisikuks juhtivaltel kohtadel töotavaid inimesi ja parteiliikmeid, sest neid polnud agendiks värvata kas otstarbekas või isegi võimalik. Usaldusisikute arvamusel oli otsustav tähtsus nendega koos töötavatele kolleegidele väljasõiduloo andmisel, sest harilikult oli agentide informatsioon uuritava kohta üsna puudulik.

1975. a. alguses anti Tammikutele väljasõiduluba kolmeks kuuks Lääne-Saksamaale, kus elas Kristi Kärmas-Kerdi-Tammiku (sündinud 1941 Rakveres) ema, Kristile oli see teine sõit ema juurde. Kodumaale jäi Kristi Tammiku poeg esimesest abielust, uuesti kohtusid ema ja poeg alles paarkümmend aastat hiljem. Aprilli lõpus 1975 Saksamaale jõudnud abielupaar otsustas kodumaale mitte enam naasta, avalduse asüüli saamiseks Alam-Saksimaa siseministeriumile esitasid Kristi ja Raivo Tammik juunikuus. Huvitav on seejuures Raivo Tammiku väljasõidutoimikus aasta hiljem esinev kommentaar, kui KGB otsustab ta lugeda “mittetagasisipõrdujaks”, sest kodakondsuse muutmiseks vajaliku pöördumist SLV Nõukogude saatkonna poole “polnud seni ajani saanud”. Peatselt Tammikute abielu lahutati, Kristi Tammik töötas järgnevat kaksikümmend aastat “Vabadusraadio” eesti toimetuses populaarse diktori, saatejuhi ja väliskommentaatorina. Mõlema ärahüppamine oli üks väheseid, millest Nõukogude ajakirjandus ei vaikinud, peamiselt rünnati Vabadusraadios töötanud Kristi Tammikut kui “ideoloogilist diversanti”, “kodumaa reeturit” ja “sünnimaa mustajat” (Kodumaa 07.03.79, Õhtuleht 15.01.83 jm.).

Novembris 1983 jäi Rootsi ja palus poliitilist asüüli sugulasi külastama saanud abielupaar **Svetlana ja Aigar Lepik**. Viimane tunnistas ülekuulamisel Rootsi politseis, et ta oli värvatud Nõukogude sõjaväeluure GRU poolt. Svetlana oli sündinud 1955 Elvas, neu-

Svetlana ja Aigar Lepik. EPL

põlvenimega Adžirei; lõpetanud Kaunase PI nahatoodete tehnoloogia erialal, töötas kombinatis “Linda”. Aigar Lepik sündis 1953. aastal Tallinnas, lõpetas Tallinna Ehitusmehaanika Tehnikumi, töötas EKE Projektis vanemtehnikuna.

Algul jutustas Aigar Lepik tuntud eestikirjanikule ja publitsistile Andres Kungile, et teda püüti värvata juba sõjaväeteenistuse ajal Nõukogude mereväes. Tookord olevat ta aga keeldunud, hiljem, Rootsi välisviisat taotledes nõustunud aga siiski loa saamise eesmärgil koostööga. Varsti pettus Aigar Lepik väliseesti ajakirjanduses, süüdistades seda ebaõigete teadete levitamises – meelega olevat jäetud mulje, et tema ärahüppamine toimus Vene võimude teadmisel.¹⁶

KGB alustas Lepikute vastu tagaselja juurdlust, nende telefonikõnesid Eestisse kuulati salaja pealt OTO osakonna 2. jaoskonna S-teenistuse poolt. 1984. a. märtsis KGB esimehe Karl Kortelaineneni poolt EKP peasekretärile Karl Vainole saadetud eriteates on nenditud, et “teostatud kontroll enne ärasõitu oli liiga pealiskaudne. Süüdlasi karistatakse administratiivses ja parteilises korras. Nõukogudevastaseid materjale pole saadud. Uurime ärahüppamise põhjuseid.”¹⁷

¹⁵ I. Jürjo. Nõukogude luure ja teaduse suhetest Eestis ning Baltimaades Nõukogude perioodil. – Luuramisi. Tallinn, 1999, lk. 174–175. Vt. ka KGB kõrgkooliõpikut “Istorija sovetских organov gosudarstvennoj bezopasnosti” (Moskva, 1977) ja “Kontrrazvedovatel’noj slovar’” (Moskva, 1972). Koopiad ERAF-i raamatukogus.

¹⁶ EPL 26.10.84, 12.12.84 jm.

¹⁷ ERAF, f. 136, s. 49018.

Viimane KGB taustaga ärahüppaja oli 1986. a. mais Soomes TASS-i korrespondendina töötanud **Raivo Ojasaar** (sündinud 1947 Tallinnas), kelle kohta Eesti Ekspressis 1999. aastal kirjutati järgmist:

“Kameeleon-mehi on teisigi. Raadiojaama Ameerika Hääle eesti osakonna peatoimetaja Markus Larsson on endine KGB ülesandeid täitnud kommunist, kes Eestis kandis hoopis nime Raivo Ojasaar ja töötas ETVs väliskommentaatorina. 1980. aasta lõpus määrati Taškendi ülikooli araabia keele erialal lõpetanud Ojasaar Helsingisse riikliku teadeteagentuuri TASS korrespondendiks, kus tema tööülesannete hulka kuulus ka lävimine Rootsis elavate eesti emigrantidega.

Ojasaar haihtus koos perekonnaga Soomest nagu tina tuhka 18. ja 20. mail 1986. aastal. Kuus aastat hiljem kerkis USA valitsuse propagandaraadio eesti osakonna peatoimetajana esile Markus Larsson. Ilmselt õnnestus Ojasaar-Larssonil N. Liidu julgeoleku- ja luureorganite tegevust puudutav informatsioon Suure Lombi taga edukalt turvalisuse vastu vahetada.”¹⁸

Tegelikult kadus Raivo Ojasaar Helsingist koos oma neljaliikmelise perega (naine Heli ja kaks last) juba 16. mail, nagu sellest on Soomes ilmunud mälestusteraamatus¹⁹ kirjutatud tema kolleeg Aleksander Gorbunov. Gorbunov mainib ka, et Heli Ojasaar (1945, sündinud Aasa) töötas N. Liidu saatkonnas telefonioperaatorina ja tema arvates polnud Raivo Ojasaar julgeoleku kaadritöötaja. Raivo Ojasaare kohta on teada, et ta töötas kaheksa aastat soome keele giidi-tõlgina,²⁰ oli viibinud vähemalt üks kord Moskva poolt lähetatuna Lähis-Idas (Süürias). 1990-ndate aastate alguses kutsus ta Mati Talvikule antud televisiooniintervjuus kõiki välismaad külastanud eestlasi avalikult tunnistama oma otsest või varjatud koostööst julgeolekuorganitega, kuid see üleskutse jäi üksildaseks hää-

Raivo Ojasaar. TV Nädal 2003, nr. 17

leks kõrbes, enesepuhastuse teele Eesti ühiskond ei asunudki. Praegu töötab Raivo Ojasaar VOE (Ameerika Hääle) eesti toimetuse juhatajana Washingtonis Markus Larssoni nime all.

Tagasipöördunud agendid

Mitte kõik Eestist Läände hüpanud KGB kaastöölised ei jäänud elama välismaale. Kõige tuntum nende hulgast oli kahtlemata televisioonidiktoria ja prosaist **Riho Mesilane** (sündinud 1949 Pärnus). Ta oli lõpetanud EPA veterinaariateaduskonna 1972. aastal, töötanud lühikest aega zootehnikuna, seejärel ajakirjanikuna ja ETV diktoria. Ta oli liitunud ka komparteiga, kuid heidetud sealt välja sõjaväeteenistuse ajal Ukrainas, sest “ei olnud rahul mõne parteiprogrammi punktiga”. Nagu Mesilane hiljem kinnitas, värbas teda KGB ohvitser Ants Piirsalu²¹ konkreetselt Doonau-reisi jaoks. “Olen sellest oma raadiosaadetes paar korda avalikult rääkinud. Hiljem pole

¹⁸ Komitee mehed. – Eesti Ekspress 18.11.99.

¹⁹ A. Gorbunov. Tehtaankatu 1. Porvoo-Helsinki-Juva, 1992.

²⁰ ERAF, f. 8460, n. 1, s. 67 ja s. 77; ERAF, f. 672, n. 115, s. 165.

²¹ Ants Piirsalu (sündinud 1945 Pärnus). Õppis algul Riia kunstikoolis, kuid siirdus siis KGB värvidesse. Teenis Pärnu julgeolekus alates 1970. aastast, hiljem Tallinnas 5. osakonna 1. jaoskonnas. Tegeles peamiselt Eesti intelligenti jälitamisega, olevat vallandatud 1979. a. joomise pärast.

mul KGB-ga mingit pistmist olnud,” kinnitas hiljem Vabadsuraudios töötanud Mesilane.²²

Ärahüppamist Doonau turismireisi ajal 15. juunil 1978 on ta kirjeldanud väliseestlaste ajakirjas Tulimuld järgmiselt:

“Sel laeval oli vaid üks turist, kes ei kavatsenud koju tagasi pöörduda. See olin mina. Olin kah KGB salaagent. Oma suure sotsialistliku Kodumaa tulevane reetur. Oma reetmisplaani põhjendasin sel viisil, et pean Eestit suure sotsialistliku Kodumaa poolt okupeerituks. KGB ülesande võtsin vastu selleks, et saada kiiremini võimalust välismaasõiduks ja põgenemiseks. Sellega on paljugi öeldud. Võib-olla, et kõik. Meid huvitaval ajahetkel ei tohtinud ma teistest millegi poolest erineda. Ka mina ei loopinud tühje pudeleid Doonause. Siiski, olin pileti eest sada rubla rohkem maksnud kui enamus teisi. Selleks, et saada esimese klassi kajutit esimesel dekil. Osa sõidukuludest oleks KGB raamatupidamine mulle niikuinii tasunud, kui oleksin koju tagasi pöördunud ja ettekande kirjutanud. See jäi küll igaveseks ajaks kirjutamata. Eks kirjutas mõni teine. Neid oli mitu ja nad olid üsna juhmid. Ega ma nimesid nimeta, las elavad oma pattudega edasi.

Täpselt määratud ajal, meid huvitava päeva hommikul, väljusin oma esimese klassi kajutist, et minna hommikusöögile. Kronomeeter teise deki koridoris näitas seitsmendat hommikutundi ja kalender kuupäeva – 15. mai 1978. Sel päeval sain ma 29 aastat ja viis kuud vanaks. See oli turismilaeva kolmas ja ühtlasi viimane päev Austria pealinnas. [---]

Grupijuhid hakkasid kaldaliminejaid loendama. Valveohvitser käperdas kahtlustavalt hügieenitarvete pakikest. Äkki on seal midagi peidus. Austerlastel läks kaldal juba igavaks. Hakati tasapisi laiali minema.

Käekotist suurema kotiga kedagi maale ei lastud. Lubatud taskurahast suuremat summat taskus olla ei tohtinud. Fotoaparaat võis kaelas rippuda. Maalimineku järjekord jõudis minuni. Naeratasin ohvitserile. Mul polnud isegi fotoaparaati kontrollimiseks esitada.

Riho Mesilane.

Mul olid ainult kontrollimatud põgenemisplaanid. Juba mitu aastat.

Paljud püüavad olukorraga leppida. Või olukorraga leppimata siiski kuidagi ära elada. Mõnel see õnnestub ka. Minul mitte. Ei oska isegi selgitada, miks.

Kaldal ootasid suured, konditsioneeritud õhuga luksusbussid. Olin näinud selliseid Tallinnas “Viru” hotelli ees. Nendega sõitsid Soome turistid. Nüüd istusin esimest korda elus ise sellisesse bussi, vajusin akna alla, pehmele istmele. Minu kõrvale istus valges kleidis neiu, “Viru” hotelli töötaja. Tõenäoliselt naisagent. Olgu pealegi. Neiu naeratas. Me hakkasime vestlema. Bussi tuli giid ja küsis, mis keeles peab meile linna tutvustama. Ütlesime, et oleme Eestist. Giid sattus ärevusse. Temale oli reisibüroos öeldud, et tuleb grupp Nõukogude Liidust. Grupijuht läks näost lillaks ja selgitas asja ära. Siis luges ta kõik istujad üle. Kõik, kes istuma pidid, istusid tõepoolest. Buss hakkas liikuma. [---]

Järgmine peatus oli Kunstiajaloo Muuseumi juures. See oli üks kolmest kavandatud põgenemiskohast. Juba Eestis õppisin pähe Viini kesklinna plaani. Teadsin ka muuseumi saalide ja uste paigutust – sel määral, kui seda kunstiraamatutest selgitada sai. Kõik oli ette valmistatud.

²² Riho Mesilane tuli tagasi. – Päevaleht 25.07.91.

Väike eksitus. Viimane punkt grupijuhhi kasuks. Ta loendas ka bussist väljujaid. Loomulikult olin ma veel kohal. Ma ei saanud ju läbi konditsioneerimissüsteemi bussist ära aurata. Grupijuhhid selliseid asju ei mõista. Eesti turistid venisid ümber muuseumihoone nurga. Mina kah. Esimest korda andis tunda närvipinge. Sisenessin koos teistega ja läksin kohe klosetti. Oli ka tõsine tarvidus. Klosett oli ainus, mis sellest muuseumist sel korral vaadatud sai. Väljudes olin äkki ootamatult rahulik. Nagu mõni superagent. Teadsin, kus on taksopeatus. Istusin autosse ja nimetasin Ühendriikide saatkonna aadressi. Juht viskas käes olnud ajalehe üle öla tagaistmele ja hakkas sõitma. Kogu lugu.²³

Mesilase uurimistoimikust²⁴ selgub siiski, et ta oli varemgi olnud välismaad külastanud turismigruppide juhiks. Selgub ka, et ärahüppamist võis mõjustada veel mitu olulist asjaolu. Nimelt sai ta enne välisreisile minekut teada, et üks tema naistuttav ootab temalt last ja vahetult enne väljasõitu teatati talle Moskvasse, et ta on töölt Eesti Televisioonis vallandatud. Üleliidulise turismigrupi juhtkonnale jäid need seigad nähtavasti teadmata. Pärast ärahüppamist veetis Mesilane kaheksa kuud Viini põgenikelaagris, veebruarist 1979 kuni oktoobrini 1990 töötas RFE/RL (Vabadsusradio) eesti toimetuse vanemtoimetajana (vahepeal ka direktori asetäitjana). Tagasi kodumaale saabus ta veidi enne Eesti taasiseisvumist, elades seejärel vabakutselisena Harjumaal Raasikul ja kodulinnas Pärnus, kus suri 43-aastasena 25.03.93. Ta on avaldanud lühijutte alates EPA päevist, 1976. a. ilmus Loomingu Raamatukogus jutustus “Veterinaari esimene nädal”, ka avaldas ta välismaal mõned novellid ja veel kaks lühiteost Eestis veidi enne surma.

22. oktoobril 1982 hüppas ära Hispaanias

üleliidulise kineastide grupi liige “Tallinnfilmi” filmilavastaja **Elbert Tuganov**. Kui Mesilane otsustas kodumaale tagasi pöörduda tosin aastat hiljem, siis Tuganov tegi seda varsti pärast ärahüppamist. Ajalehes Sirp ja Vasar ilmunud patukahetsusartiklis²⁵ kinnitas ta, et tegemist oli juhuslikel ajenditel sündinud läbimõtlemata teoga, mida ta tagantjärele sügavasti kahetseb. 1998. aastal ilmunud mälestusteraamatus²⁶ räägib ta oma poliitilise seikluse kohta veidi teist juttu, väites, et eelmainitud ajaleheloo kirjutas ta KGB surveel. Seejuures mainib ta nimepidi 5. osakonna operatiivtöötajat Rausi²⁷ ja sellesama osakonna ülemat Evald Selgalit. Kolmanda tšekisti, Rausi ülemuse nime jätab ta aga millegipärast mainimata. Teame siiski, et 1982. aastal töötas Viktor Raus 5. osakonna 1. jaoskonnas (ideoloogiline vastuluure välismaal), nii et pole raske arvata, et see nimetu julgeolekuohvitser oli tollane jaoskonnaülem Jüri Poolus.²⁸

Elbert Tuganov on päritolult kaukaaslane (sündinud 1920 Bakuus) – isa oli osseet –, kuid kasvanud üles oma tädi juures Berliinis, vallates saksa keelt emakeelena. Gümnaasiumi lõpetamise järel tuli ta 1939. aastal Eestisse, õppis ära eesti keele ja astus Tondi sõjaväekooli, mis sõja puhkedes evakueeriti Siberisse Tjumeni linna. Juba siis, kui Tuganov elas veel Tallinnas, värvati ta Punaarmee eriosakonna poolt julgeoleku informatoriks varjunimega “Trubkin”, kellena ta jätkas kuni 1942. aastani. Siis kõrvaldati ta agentuurvõrgust kui oletatav Saksa spioon, põhjust selleks andis nähtavasti tema viibimine enne sõda Saksamaal ja hea saksa keele oskus. Sõja lõppedes naasis ta Eestisse, abiellus eestlannaga ja asus tööle Tallinnfilmi, kus töötas nukufilmide kunstniku, operaatori ja hiljem lavastajana. Seoses väliskontaktide avardamisega 1956. aastal värvati ta uuesti KGB agendiks, värba-

²³ R. Mesilane. Põgenemine. – Tulimuld 1979, nr. 4, lk. 74–77.

²⁴ ERAF, f. 129, s. 29105.

²⁵ E. Tuganov. Minu eksimuse lugu. – Sirp ja Vasar 11.02.83.

²⁶ E. Tuganov. Jalutuskäik läbi sajandi. Tallinn, 1998.

²⁷ Viktor Raus. Vt.: Tuna 2003, nr. 1, lk. 93–94.

²⁸ Jüri Poolus (sündinud 1941 Narvas), lõpetas TPI keemikuna 1964, õppis 1977–1979 KGB kõrgkoolis Moskvas, seejärel oli jaoskonna 5/1 ülem, 1982–1988 RJK partorg, 1988–1991 10. osakonna ülem. Vt.: Riigi Teataja Lisa 1998, nr. 23.

jaks oli 2. osakonna operatiivtöötaja Nikišin,²⁹ varjunimeks sai ta “Schmidt”. Nagu 1982. a. koostatud õiendist³⁰ võib lugeda, oli “Schmidt” peamisteks ülesanneteks agendina “Lääne-Saksa luurega seotud isikute töötlemine ja rajatagused operatsioonid Lääne-Saksamaal”. Ta andis KGB-le küll informatiivseid materjale, kuid mitte rohkem, ja arvati agentuurvõrgust 1960. a. välja ilma allkirja võtmata. See ei takistanud teda järgnevatel aastatel peaaegu igal aastal välismaale sõitmast, ilmselt oli ta KGB-s arvel usaldusisikuna, kelle väljasõite peeti vajalikuks. Pärast ärahüppamist püüdis ta kohe Hispaaniast Saksamaale pääseda, kuid Saksa võimud talle sissesõiduluba ei andnud, nii et poole aasta pärast otsustas Tuganov uuesti N. Liitu tagasi pöörduda.

Eesti päritolu luureagente-tagasipöördujaid oli muidugi märksa rohkem. Väliseesti ajakirjanduse arvates kuulus nende hulka ka 1971. a. Karjala kaudu Rootsi põgenenud Heigo Jõgesma.³¹ Tekib siiski küsimus, miks oli vaja KGB-l oma agenti arreteerida ja saata kurikuulsasse Serbski instituuti (sellest teatas ka Moskva “Jooksvate sündmuste kroonika”³²) ja seejärel Tšernjakhovski psühhiaatriahaiglasse, kus peeti kinni kõige ohtlikumaid nõukogude korra vastaseid, näiteks kindral Petro Grigorenkot.

On kindel, et külma sõja aastatel saabus Läände vähemalt viis eesti julgeolekuagenti, kes pöördusid pärast ülesande täitmist Nõukogude Liitu tagasi. Need olid “Jokela” (Valdur Loor), “Sulg” (Juhan Truupõld), “Piilu” (õige nimi teadmata), “Talu/Oleg” (Boris Nelk) ja “Voronin/Skvortsov” (Juhan Tuldava).

Viimasele on pühendatud Einar Sandeni romaan “Mitme näo ja nimega” ning lugematu arv ajaleheartikleid nii Läänes kui ka kodumaal.

Juhan Tuldava-Haman. EPL, 1958

Juhan Tuldava ilma maskita

Juhan Tuldavat (1922–2003) on peetud nii KGB tippspiooniks³³ kui ka maailmakuulsaks teadusemeheks,³⁴ kuid kahjuks ei ole keegi peale ajaloolase Indrek Jürjo vaevunud uurima tema kohta käivaid arhiivdokumente. Seda ei teinud ka TÜ teadusnõukogu, kui omistas talle emeriitprofessori tiitli. Einar Sandenil, kes kirjutas oma menuromaani 1970-ndatel aastatel välismaal, ei olnud arhiivide uurimiseks muidugi mingit võimalust.

EV Välisministeeriumi ametniku Artur Hamann-Tuldava pere arreteeriti teatavasti 14. juunil 1941, pereisa viidi Vosturallagi, kus ta suri 16.02.42. Arstikutsega abikaasa Elisabeth-Amalie koos poja Juhaniga (sündinud 1922 Tartus) ja tütarde Aino (sündinud 1924 Pariisis, hilisema nimega Taska) ja Tiuga (sündinud 1936) viidi asumisele Kirovi ob-

²⁹ Valentin Nikišin, töötas 1950-ndatel aastatel 2. osakonnas, oli 1966 Kohtla-Järve voliniku asetäitja, 1976–1979 10. osakonna ülem, alampolkovnik.

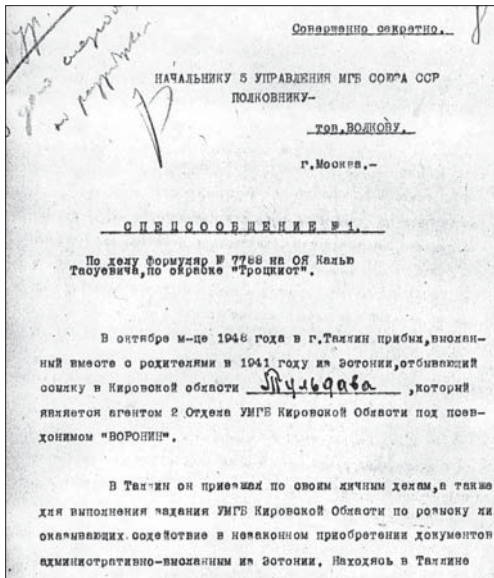
³⁰ ERAF, f. 136, s. 3797.

³¹ Vt.: Tuna 2001, nr. 3, lk. 59–60.

³² Xronika tekušičiv sobōtīi 17.07.74, nr. 32, kus on öeldud: “Serbski nimelises instituudis viibis jaanuaris 1974 Heigo Jõgesma (s. 1937, Tallinn); ületas Soome riigipiiri ja anti Soome võimude poolt välja; tunnustati vaimuhaigeks.” (Mõeldud on tema teist põgenemiskatset.)

³³ E. Sanden. Mitme näo ja nimega. Cardiff, 1978.

³⁴ J. Urmet. Juhan Tuldava oli teadlasena tunnustatud kogu maailmas. – Eesti Päevaleht 03.03.03.

(ERAF)

lasti Uržumi rajooni.³⁵ Asumisele saadetud Juhan lõpetas Kirovi Pedagoogilise Instituudi võõrkeelte erialal 1948 (kaugõppes ka TÜ), suunati siis tööle Eestisse.

Rootsi ilmus Juhan Tuldava 1955. a., võttes tagasi endise nime Haman, lõpetas Stockholmi ülikooli keeleteadlasena, avaldas muu hulgas populaarse eesti keele õpiku rootslastele. 1963. a. kadus ta ootamatult Rootsi eestlaste silmapiirilt ja ilmus välja Moskvast, töötades seejärel TRÜ-s õppejõu ja kateedrijuhatajana. Kohe pärast kadumist hakati teda pagulasajakirjanduses süüdistama spioneerimises N. Liidu kasuks. Kõige põhjalikuma artikli Tuldava tegevusest KGB agendina on kirjutanud Eduard Vallaste,³⁶ kelle arvates värvati Tuldava julgeolekuagendiks Kirovi oblasti metsatöölaagris 1941–1942, seal olevat ta üles andnud eestlastest vastupanugrupi, seejärel 1946 Tallinnas veel ühe metsavendade salga. Aastatel 1949–1952 olevat ta Eestis ise orga-

niseerinud ühe vastupanugrupi, mille hiljem sisse kukutas. Kuna ei selles ega teistes Tuldavat käsitlevates artiklites pole tõendusmaterjali esitatud, siis oli asjaosalisel hiljem kerge süüdistusi tagasi lükata.³⁷

Eesti Parteiarihivis tema tegevusest Kirovi oblastis andmeid ei leidu, kuid ühest dokumendist selgub vastuvaidlematult, et ta tööpooldest värvati Kirovi oblasti UMGB 2. osakonna poolt agendiks varjunime all "Voronin" (vaata allpool).³⁸ Hilisema Eesti-perioodi kohta leidub aga tõendusmaterjali piisavalt, kuigi mitte sellisel kujul, nagu ajakirjandus on seda hiljem serveerinud.

1948. a. oktoobris viibis Tuldava-Haman lühiajaliselt Tallinnas ja andis Eesti julgeolekule üle rea väärtuslikke materjale, juhtides muu hulgas tähelepanu oma vana tuttava Kalju Oja nõukogudevastasele tegevusele. Tema ettekannete alusel algatati äsja vangistusest vabanenud K. Oja³⁹ suhtes formularitoimik "Trotskist" ja järgmise aasta juulis Oja arreteeriti ning saadeti sundasumisele Krasnojarski kraisse, kust ta vabanes 1954. aastal.⁴⁰

1949. a. asus Tuldava tööle Pelgulinna 17. Keskkoolis vene ja eesti keele õpetajana ja pandi elama arreteeritud kindral Tombergi korterisse Gonsiori (Lomonossovi) tänaval, kuigi ametlikult teda sundasumiselt veel ei vabastatud. Sidet temaga hakkas pidama ENSV julgeoleku osakond 2N. Selle osakonna 1950. a. aruandes⁴¹ leidub mitmeid viiteid agent "Voronini" ettekannetele, muu hulgas teatas ta, et tema tuttav Alfred Saul (sündinud 1899 Peterburis, lõpetanud sealse ülikooli, töötas Eestis tõlkijana) omab sidet inimestega, kes sõja puhkemise korral loovad emigrantide ülesandel Eestis põrandaaluse valitsuse. Sinna pidid kuuluma Paul Kogerman, Julius Borkvell, Adam Randalu (MGB agent "Moskvin") ja Peeter Ruubel, politseidirek-

³⁵ ERAF, f. 5R, s. 893R. Memento 1941. a. küüditamisraamatus (nr. 6) on Juhan Tuldava vabanemisajaks märgitud 1954. ERAF, f. 148, n. 85, s. 200 kohaselt viibis perekond asumisel kuni 1949. aastani.

³⁶ E. Vallaste. Kuidas Arthur Hamanist kasvatati KGB agent. – VES 14.11.63, 21.11.63 ja 28.11.63.

³⁷ J. Tuldava. Ma polnud KGB agent. – Eesti Ekspress 22.06.95.

³⁸ ERAF, f. 131, s. 181, lk. 8.

³⁹ Kalju Oja (1920–1996) vangistati esmakordselt 1941. a., viibis Ussollagis kuni 1947. aastani, tuli siis tagasi Eestisse. Täasiseseisvunud Eestis oli ta üks ERSP asutajaliikmeid.

⁴⁰ ERAF, f. 130, s. 9874E.

⁴¹ ERAF, f. 131, s. 198.

toriks oli ette nähtud Aleksander Ennemuist. Nende “usaldusisikute” töötuseks avati formulartoimik “Klika”, kuid ei ole teada, et see ilmselt KGB-s väljamõeldud lugu hiljem mingite arestideni oleks viinud. “Voronini” ettekanded puudutasid ka teisi Eesti Vabariigi ajal tuntud isikuid, näiteks Rootsis elavat Harald Vellnerit ning literaati ja tõlkijat Bernhard Lindet. Viimane, ühtlasi MGB usalduse kaotanud agent “Pärnu”, arreteeriti 1951. aastal ja kahtlemata viisid tema kinnivõtmiseni ka “Voronini” poolt hangitud materjalid. Samuti teatas “Voronin” Saksa ajal leitnandina Tallinna komandantuuri sideametis töötanud Gerhard Mäesalu nõukogudevastastest tegevusest. Viimane arreteeriti 1950. aastal, kuid vabastati peatselt.⁴² Agentide “Moskvini” ja “Voronini” eriliseks huviobjektiks oli repatriant Karl Laane, kes oli Saksamaalt kaasa toonud väliseesti kirjandust ning levitas seda sõprade ringis (kuhu kuulusid ka Saul, Tuldava ja Linde). KGB ülesandel tutvus “Voronin” Laane kodus tolle Saksamaal peetud päevikuga.⁴³ Võru Õpetajate Seminari lõpetanud Laanel oli seejärel suuri raskusi erialase töö leidmisega, teda kutsuti mitu korda julgeolekusse ülekuulamisele, kuid jäi siiski vabadusse.⁴⁴

Tuldava järjekordseks ohvriks sai 1950. a. lõpul tema kunagine klassivend, eesti kõigi aegade parimaid korvpallureid Arvo Putmaker,⁴⁵ kes arreteeriti ja saadeti erinõupidamise otsusega 05.09.51 10 aastaks vangilaagrisse. Putmakeri juurdlustoimikust⁴⁶ me Tuldava nime küll ei leia, talle esitati süüdistus teenimise eest sõja lõpuaastail pardalaskurina Saksa lennuväes.

Mais 1952 avati “Voronini” ettekannete

põhjal formulartoimik Osvald Keremi ja tema kaaslaste suhtes⁴⁷ “kodanlik-natsionalistliku grupi asutamise” pärast. Osvald Kerem, Paul Viires ja Ilo Jürgenson-Hannus arreteeriti sama aasta novembris ja mõisteti nõukogudevastase tegevuse süüdistusel 25+5 aastaks sunnitöölaagrisse.

Latinist Osvald Kerem (sündinud 1905) töötas Tallinna 7. Keskkoolis ajalooõpetajana, Paul Viires (sündinud 1903) Kunstilises Kirjastuses tõlgina, Ilo Jürgenson-Hannus (sündinud 1914) Kohaliku ja Põlevkivikeemiatööstuse Ministeeriumi peainsenerina. Kõik nad olid lähedased tuttavad ja kohtusid sageli perekondlikus ringis, kuhu kutsuti ka Juhan Tuldavat, keda nad reetmises kuidagi kahtlustada ei osanud. Osvald Keremi vend Johannes kirjutas 1954. a. oma kaebuses prokurörile muu hulgas järgmist: “Jutuajamisel ütles vend mulle, et tema asjas oli valetunnistuste andjaks tema endine õpilane Tuldava. Laenas temalt algul raha, aga pärast ei tahtnud tagasi maksta, esines tema kohta MGB organites valekaebusega selleks, et vend arreteeritaks.”⁴⁸

Paul Viires, hariduselt prantsuse filoloog, töötas 1950. aastani samuti 7. keskkoolis, kuid vallandati ühe oma õpilase – Rein Marani – pärast⁴⁹ tekkinud konflikti tõttu, töötas hiljem kirjastuses tõlgi ja retsensendina. 1956. a. NSVL peaprokurörile suunatud kaebuses ta kirjutas:

“Kuidas sattusin süüpink. Esmajoones on selles teeneid kahel inimesel, kes ennast ise on kompromiteerinud. Ühe, Juhan Tuldava asjas kuulati mind üle sügisel Inta laagris, kus mult küsiti selgitusi tema nõukogudevastase tegevuse kohta. See oli mulle üllatuseks, kuna

⁴² PVK kaardil esineb kaks kirjet: Mäesalu arreteeriti 07.03.45, saadeti filtratsioonilaagrisse; arreteeriti 09.05.50, vabastati 19.11.50 ilma väljasõiduõigusega Harju rajoonist.

⁴³ ERAF, f. 131, s. 213, lk. 223.

⁴⁴ Karl Laane (1907–1986). – Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimisringi biograafiline teatmik. Tallinn, 2000, lk. 95.

⁴⁵ P. Erelt. Saatuslik klassivend. – Eesti Ekspress 05.06.03.

⁴⁶ ERAF, f. 130, s. 9566E. Toimikus on juttu ka sellest, kuidas KGB esimees B. Kumm ja siseminister A. Resev olevat soosinud eesti sportlasi kohtumistel vene meeskondadega ja kuidas Putmaker ise olevat vabanenud Balti laevastiku ehituspataljonist tänu B. Kummile, et asuda mängiva treenerina tööle “Dünamosse”.

⁴⁷ ERAF, f. 131, s. 230, lk. 69–73.

⁴⁸ ERAF, f. 129, s. 644, lk. 203.

⁴⁹ Rein Maran (sünd. 1931), tuntud foto- ja filmimees. 1950. a. sattus Paul Viires klassijuhatajana Rein Maraniga vastuollu viimase õppeedukuse pärast ja vallandati 7. keskkoolist (Marani ema oli haridusministri asetäitja ja kaadriosakonna ülem). Rein Maran arreteeriti noorterühmituse “Romb” asutajana samuti 1952. a. (ERAF, f. 131, s. 15525), oli kuni 1956. aastani vangistatud.

ma ei suutnud temas midagi taolist kahtlustada. Teine inimene, Rein Maran, kuuludes mingisse “Musta kolmnurka”, mõisteti 25 aastaks paranduslike tööde laagrisse. [– –] Juhan Tuldava küüditati Kirovi oblastisse 1941. aastal. Ilmus peale sõda uuesti Eestisse ja nagu nüüd on teatavaks saanud, toimis oma tuttavate seas provokaatorina. Mina isiklikult kohtasin teda väga harva, kuid nüüd on mulle selge, et ta laimuga ja valega tegi ka minust roimari. Juhan Tuldava oli pidevalt pohmeluses, moraalselt täiesti allakäinud inimene, kasutas joomaraha hankimiseks mitmesuguseid alatuid võtteid.”⁵⁰

Ilo (Ilu) Jürgenson-Hannuse mõlemad vanemad olid kommunistliku meelsuse pärast hukatud (isa Irboskas 1919. aastal; Nõukogude saatkonnas tõlgina töötanud ema sakslaste poolt 1941. aastal), kuid see ei takistanud KGB-d teda arreteerimast ja Siberisse saatmast. 1954. a. omakäeliselt kirjutatud tunnistuses teatas ta Juhan Tuldava kohta umbes sama, mida Kerem ja Viires eespool: ”Nad (s.t. uurijad) rajasid süüdistuse kodanik Tuldava pahatahtlikule kaebusele, kes tegi seda eesmärgiga ennast ja oma vanemaid mustast minevikust puhtaks pesta.”⁵¹

MGB 2N-osakonna 1952. a. aruandes esitatud eriteade Keremi jt. asjas lõpeb huvipakuva kommentaariga: “Töötluses osalenud agent “Voronin” on käesoleval ajal viidud illegaalsiks ja valmistub piiri taha saatmiseks ENSV MGB 1. osakonna liinis.”⁵² Teatavasti saigi see luureoperatsioon teoks kaks aastat hiljem, kuid mingeid täpsemaid arhiividokumente Tuldava tegevuse kohta välismaal Eesti arhiivides leida pole.

Nõukogude luure alustas teatavasti 1948. a. novembris Rootsi luure vastu raadiomängu “Blind”,⁵³ mida esialgu tehti Rootsist Eestisse saadetud luuraja Harri Vimmi nimel, kes hiljem raadiomängust kõrvaldati, kui oli tagatud võimalus jätkata seda legendeeritud põrandaluse organisatsiooni EVK (Eesti Vabastuskomitee) nimel.⁵⁴ Viimase juhtidena esitleti EV-aegeid tuntud avaliku elu tegelasi Harri Moorat, Adam Bachmann-Randalu, Adolf Laubat ja Georg Merit, kes kõik olid eelnevalt värvatud KGB agentideks.⁵⁵ 1951. a. otsustati legendeeritud organisatsiooni liikmena kasutada ka agent “Voronin”. “Moskvini” (Adam Bachmann-Randalu) korter Tartus oli Rootsi luurele ette söödetud uute välismaalt saabuvate luurajate salakorterina ja kavandati selle kasutamist ka “Voronini” poolt, kusjuures mõlemad MGB agendid pidid jääma teineteisele lahti šifreerimata (s.t. ei teadnud teineteise agendistaatusest).⁵⁶

Kuid Rootsi sõjaväeluurel oli sel ajal tekinud juba tõsiseid kahtlusi raadiokontakti ehtsuses, uusi luureagente Pöösaspea fiasko⁵⁷ järel Eesti territooriumile enam ei saadetud ja raadiomängud jätkusid peamiselt Inglismaa suunas. Seetõttu otsustas KGB Nõukogude luureagente ise välismaale saatma hakata. Nende hulgas oli ka “Voronin”, kes välisluure toimikutes kannab “Skvortsovi” (“S”) nime.⁵⁸

1973. a. astus 50-aastane Tuldava kompartei liikmeks, kirjutades oma autobiograafias Läände siirdumise kohta: “1955. aastal asusin nõukogude riigioranite loal elama Rootsi, kus 1957. a. lõpetasin Stockholmi Ülikooli.”⁵⁹ Mida ta seal Nõukogude luurajana jõudis ära teha, on jäänud tänapäevani saladuseks.

⁵⁰ ERAF, f. 129, s. 749, lk. 264–267.

⁵¹ ERAF, f. 129, s. 16133, lk. 144.

⁵² ERAF, f. 131, s. 230, lk. 69–73.

⁵³ Vt. pikemalt: I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 77–150.

⁵⁴ ERAF, f. 131, s. 358, tõlge: Ad fontes, Rahvusarhiiv, Tallinn, 2000, nr. 8, lk. 48.

⁵⁵ ERAF, f. 138, s. 18; ERAF, f. 131, s. 261; ERAF, f. 131, s. 319 (tõlge: Ad fontes, nr. 2, Rahvusarhiiv, Tallinn, 1997) jm.

⁵⁶ ERAF, f. 131, s. 261.

⁵⁷ 2. septembril 1951 hukkus lahingus Eesti loodetipus Pöösaspea neeme lähedal neli Rootsist saabunud luurajat: Lembit Ustel (sündinud 1922 Lümandal Saaremaal), Vidrik (Friedrich) Pöld (sündinud 1926 Pärnus), Aksel Pors (sündinud 1924 Pammanas Saaremaal) ja neljas, kelle nimi ei ole kindlalt teada (KGB toimikutes esineb Kreumsi ja Krumsi nime all).

⁵⁸ ERAF, f. 138, s. 8, 11 ja 18. Vt. I. Jürjo raamatus “Pagulus ja Nõukogude Eesti” tõlget lk. 314.

⁵⁹ ERAF, f. 148, n. 85, s. 200, lk. 9.